

Szabadság a hó alatt?

Újabb szempontok Jókai Mór regényének filológiai és történelmi hátteréhez I.

„Most tél van és csend és hó és halál.”
Vörösmarty Mihály: *Előszó*

„Most tél van s szegény mag-magam
Megnémítva és behavazva
Rendeltetés hitével
Őrzöm meg tavaszra,
Igazimnak sarjadásáig.”
Ady Endre: *Mag hó alatt*

Jókai regényének címe óhatatlanul előhívja Vörösmarty és Ady „havas képeit”, a levert magyar szabadságharc tragédiáját és az I. világháború káoszából, „vérből, jajból és lángból” mégis feltörő reményt, a hó alatti mag föltámasztását. Jókai – már évtizedekkel túl azon a megrendülésen, amely Vörösmarty versében még friss fájdalommal szólalt meg – egy másik nemzet, a magyar szabadságharc leverésében segédkező oroszok szabadságküzdelmének egyszerre tragikus és fonák történetét ábrázolva jut el a remény hó alatt zöldülő szimbólumához: „A hó messze beteríti a vidéket – az utakat se látni. Szürke, ólomnehéz égmeny-nyezet borul a láthatárra. Minden elcsendesedett.

Hanem a mély hó alatt most is zöldül még valami, aminek a gyökere nem vész ki soha.”

Jelen tanulmányban arra vállalkozunk, hogy Jókai Mór *Szabadság a hó alatt* vagy *A zöld könyv* című regényének eddig ismert forrásain túl a mű értelmezéséhez figyelembe vegyünk olyan irodalmi kapcsolatot is, amely a mű létrejöttének folyamatában nem játszhatott szerepet, viszont ennek ismeretében a regény olvasata, vagy mondhatjuk, a rétegei bővülnek, gazdagodnak az időben. Valójában arról van szó, hogy mit tesz hozzá egy műalkotás, jelen esetben Jókai regényének a befogadásához egy váratlanul felbukkanó „irodalmi tény” (Jurij Tinyanov orosz formalista tanulmányának értelmében¹), amely mintegy megerősíti, igazolja az író koncepcióját akár egyes szereplői, akár az ábrázolt események vonatkozásában.

Ez a váratlanul előbukkanó „irodalmi tény” nem más, mint az orosz szentimentalizmus jeles alkotójának, Nyi-

kolaj Mihajlovics Karamzinnak (1766–1826) a levelezése költőtársával és barátjával, Ivan Ivanovics Dmitrijevvel (1760–1837). E közel negyven éven keresztül folytatott levélváltásban a XVIII. század 80-as éveitől kezdve Karamzin haláláig megjelenik a kor minden jelentős irodalmi szereplője, a cári udvar személyei, maga I. Sándor cár és felesége, valamint a közvetlen családtagok, továbbá Moszkva és Szentpétervár ismert, magas rangú hivatalnokai és a külföldi diplomaták közül is sokan. Három történelmi katalizma is szóba kerül a levelezésben: az 1812-es borogyinói csata, illetve Moszkva égése, az 1824. novemberi névai árvíz, amely hatalmas pusztítást végzett a városban és az 1825 decemberében kirobbant és elfojtott dekabrista fölkelés. Jókai regényének kulcsszereplői közt megtaláljuk I. Sándort és Puskit, a cselekmény középpontjában a felkelés szerveződése áll, de az árvízzel folytatott küzdelem bemutatása is fontos helyet kap a műben. Adott tehát egy magyar regény, amely 1879-ben látott napvilágot, továbbá egy orosz levelezésanyag a XIX. század első évtizedeiből, amely 1866-ig csak kéziratban, egyetlen példányban létezett egy családi archívumban – s most egymás mellett olvasva a dokumentumot és a fikatív alkotást, az említett alakok és események beállításában különös interferenciákat, hangulati rokonságot figyelhetünk meg. Számunkra izgalmas kalandnak ígérkezik egy ilyen sajátos irodalmi kapcsolat mibenlétének, „működésének” felderítése és bemutatása, mert az egymásra vetítés során mindkét írás valami többletet kap: a regénybeli fikció kortörténeti megerősítéseket, a levelekben emlegetett személyekre és eseményekre pedig rávetül Jókai színes fantáziája. De jegyezzük meg ismét Tinyanovval: mindez nem kötelező, hiszen a *Szabadság a hó alatt* a források és az irodalmi kapcsolatok ismerete nélkül is teljes értékű műalkotás, valamint Karamzin levelezéséhez sem szükséges Jókai regényét ismerni. Tinyanov ezeket az elméleti kérdéseket Gogol és Dosztojevskij kapcsán fejtette ki: felismerte a *Sztyepancsikovo és lakosai* című regény főszereplőjében Gogol paródiáját, kimutatta a szubtextusban végigkövethető gogoli „motívumokat”, de azzal zárta tanulmányát, hogy ha csak a felszíni olvasat fogható az

¹ TINYANOV, Jurij: *Az irodalmi tény = Uő: Az irodalmi tény*. Szerk. KÖNCZÖL Csaba, ford. RÉTHY Ágnes, SOPRONI András, Bp., Gondolat, 1981, 5–25. Tinyanov szerint az „irodalmi tény” nem kor-

látozza semmi külső körülmény, ideológia, bármi lehet, mert a művészetben az elsődleges szempont a hogyan?, és nem a mit?

olvasónak, a mű akkor sem veszít művészi értékéből. Aki viszont mélyebbre lát, mindenképpen gazdagodik általa.²

A Karamzin-levelezés és a Jókai-regény véletlennek látszó motivikus és hangulati egyezéseinek tárgyalása előtt érdemes megismernünk a két orosz irodalmár életrajzának és munkásságának fontosabb epizódjaival, illetve szakaszaival, mintegy belevilágítva a „múltnak mélységes kútjába”, a Jókait megihlető történelmi események és szereplők valóságos idejébe és terébe.

Az orosz szentimentalizmus forrásvidékén – magánlevelek tükrében

Nyikolaj Mihajlovics Karamzin jelentősége az orosz irodalom történetében több vonatkozásban is összevethető a mi Kazinczy Ferencünkével, fogalmazhatunk úgy is, hogy Karamzin az oroszok Kazinczyja. Mindkettejük tevékenysége saját nemzeti kultúrájuk, irodalmuk és irodalmi nyelvük megújítására irányult, sokféle műfajban alkottak, a kortárs és a régebbi európai irodalom legfontosabb alkotásainak fordításával, és egyáltalán, a műfordítás szorgalmazásával igyekeztek a nyelvet csiszolni, gazdagítani – hogy csak a legfontosabb közös vonásokra utaljunk. Érdekes egyezés, hogy mindketten foglalkoztak Shakespeare művészetével, lefordították a *Hamletet* – Karamzin csak részleteket, de 1787-ben lefordította oroszra, és Moszkvában kiadta a *Julius Caesart*. Történetíróként korszakalkotó munkát végzett: 1804 és 1826 között megírta *Az orosz állam történetét* tizenkét kötetben; a kezdetektől a XVII. századig jutott el a munkában, amely a kortárs és a későbbi orosz íróknak, költőknek gazdag történelmi forrásanyagot is kínált, Puskin a *Borisz Godunov* témáját ebből merítette. Azt is fontos kiemelnünk, hogy Karamzin a régi orosz kultúra írásos dokumentumainak felkutatásával és megismertetésével szintén úttörő munkát végzett.

Mind a magyar, mind az orosz irodalmár egyfajta tekintélyt vívott ki a saját kortársai, főleg a fiatalabb nemzedék körében, de a nézetkülönbségek, polémiák is teret kaptak körülöttük. Szerzteágazó levelezésükkel irodalom-szervezőként meghatározó szerepet játszottak hazájuk szellemi életének alakulásában, bár Kazinczyra inkább jellemző volt az irányítás, a normateremtés igénye, Karamzin viszont kevésbé volt aktív a szellemi csatatéren, de irodalmi munkássága mélyebb és meghatározóbb nyomokat hagyott a megújuló orosz irodalom arculatán. 1803 és 1810 között zajlott az orosz nyelvújítási vita, bár hul-

lámverése az 1820-as évek végéig elért, és ugyanúgy polarizálódott, mint nálunk az „ortológusok” és „neológusok” tábor: a „karamzinisták” voltak az újítók, a „siskovisták”³ pedig az oroszról idegen nyelvi formák követése helyett a hagyományokra támaszkodó nyelvújítást képviselték. Amíg viszont a magyar irodalomban az „ortológusok” és „neológusok” szembenállásban megfigyelhető egyfajta párhuzamosság a társadalmi nézetek és a nyelvi, esztétikai elvek között (Kazinczy és követői liberális eszméket vallottak, kapcsolatot tartottak a szabadkőművességgel), addig az orosz nyelvújítási vitákban ez bonyolultabban alakult. A romantikus dekabrista Küchelbecker nyelvi kérdésekben a konzervatív monarchista Siskov nézeteivel értett egyet, az ifjabb korában szabadelvű, sőt, szabadkőműves, majd később monarchista és konzervatív álláspontot képviselő Karamzin kifejezetten merész újító volt a nyelv és stilsztika területén.⁴

Fölvetődhet a kérdés: a magyar irodalomtörténet számára tartogat-e valamilyen tanulságot egy nálunk eddig alig ismert, bár a maga kultúrájában kiemelkedő jelentőségű orosz író munkássága – amikor évszázadok óta megszoktuk, hogy a kulturális javak áramlásának tanulmányozása során mindig csak Nyugatra tekintünk? A „Karamzin-jelenség” kicsit részletesebb tárgyalása előtt erre a kérdésre igent mondhatunk, mégpedig azért, mert az orosz kultúra nagy alakítói a XVIII. században szintén Nyugatra tekintettek, onnan vették mintáikat, sőt, peregrinusként személyes tapasztalatokat, ismeretségeket gyűjtöttek és használtak föl a saját arculat kimunkálásához. Epigonok és zseniális alkotók, mint például Lomonoszov és maga Karamzin járták végig a nyugati utakat – szó szerint és átvitt, szellemi értelemben is –, hazatérve pedig olyan alapokat raktak le, amelyeken létre tudott jönni a XIX. század monumentális orosz irodalma. Ez az irodalom viszont a Nyugat számára adott megrendítő élményeket, tanulságokat, amint ennek a század második felében egyre többen hangot adtak. A magyar irodalomból elég Arany János Gogol-fordítására utalni (*A köpönyeg*, 1863), Gyulai Pál Turgenyev-recenziójára, Bérczy Károly *Anyegin*-fordítására, Jókai számos orosz tárgyú művére, a századvégen, majd a századforduló táján pedig Justh Zsigmond, Reviczky Gyula, Gozsdu Elek, Ady Endre és még sok más író és kritikus orosz irodalomhoz fűződő viszonyára.

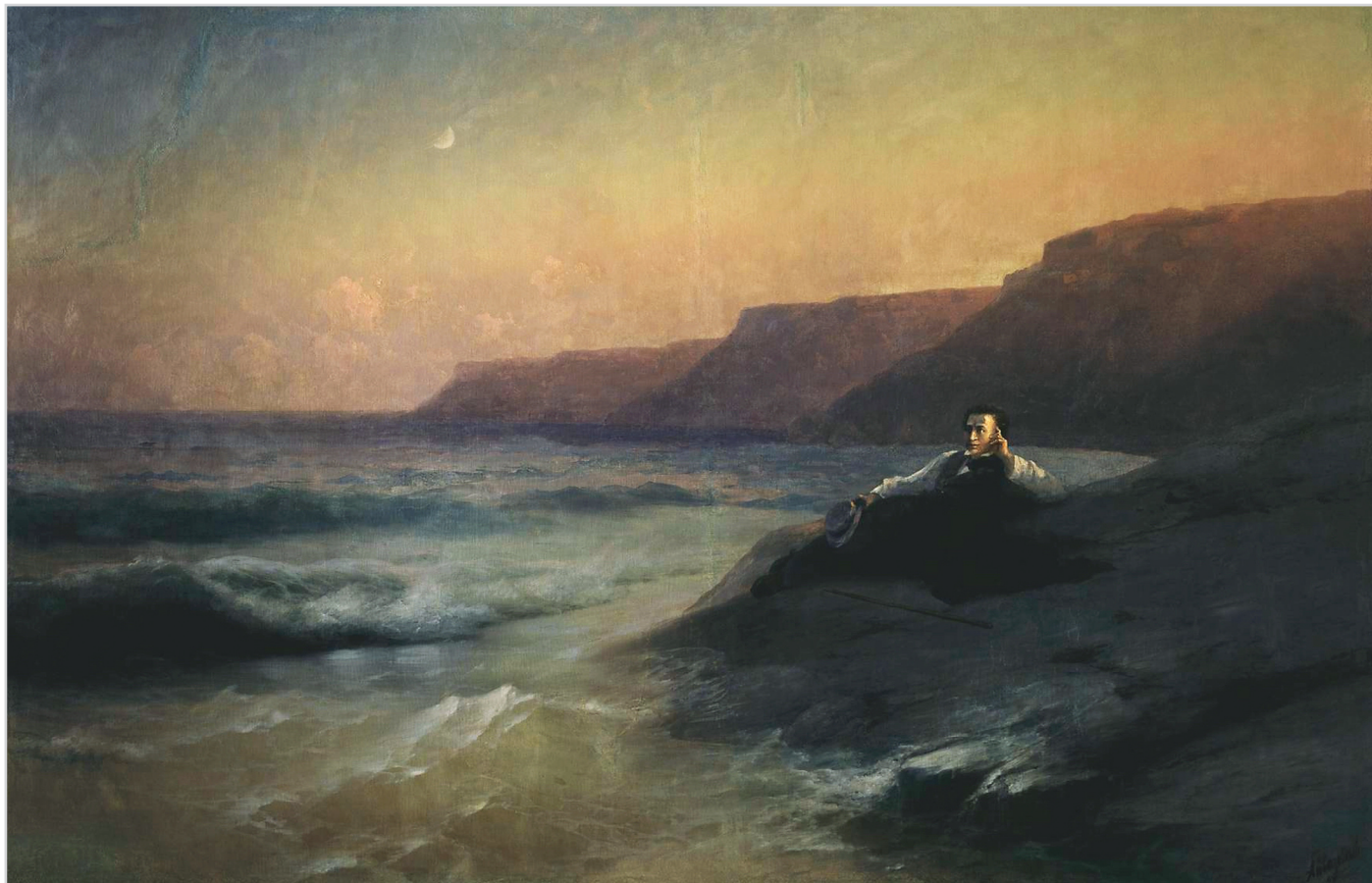
Visszatérve az orosz szentimentalizmus és preromantika forrásvidékéhez, az 1780-as, 1790-es évekhez és a XIX. század elejéhez, Karamzin életrajzának és munkásságának

² TINJANOV, Jurij: *Dosztojevszkij és Gogol. (A paródia elméletéhez)* = Uo., 40–73.

³ Alekszandr Szemjonovics Siskov (1754–1841) admirális 1803-ban kiadja nyelvészeti és irodalomelméleti értekezését, amely nem egyszerűen csak a hagyományok mellett történelmi láncolatát az újítások elle-

nében, hanem a régiség feltámasztását és új kontextusba helyezését szorgalmazta.

⁴ Részletesebben lásd DUKKON Ágnes: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Bp., Protea Kulturális Egyesület, 2014, 44–50.

Ivan Aivazovsky:
A. S. Puskin
a Fekete-tenger
partján,
1887, Orosz
Művészeti
Akadémia
Múzeuma,
Szentpétervár
© Wikimedia
Commons

vázlatos áttekintése, valamint a Dmitrijevhez írt levelekben feltárló személyesség s a kor szereplőire és eseményeire vonatkozó megjegyzések, értékítéletek fölvilágítása mindenképpen érdekes színekkel gazdagítja Jókai regényének olvasatát.

Karamzinról magyarul a *Világirodalmi lexikonban*, *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1944-ig* című könyvben Tétényi Mária tollából,⁵ valamint az *Egy orosz utazó leveleihez írt Bevezetőben* olvashatunk rövid áttekintéseket.⁶ A legutóbbi időkig csak egyetlen műve, az orosz szentimentalizmus legjellemzőbb alkotásának tartott *Szegény Liza* elbeszélés (1792) volt magyar fordításban hozzáférhető, és az említett szakirodalmak kiemelik Kármán József *Fanni hagyományai* című levélregényével rokonítható vonásait, amelyek a közös európai minták hatásával magyarázhatók. Az igazi áttörést 2016-ban nagy művének, az *Egy orosz utazó leveleinek* magyar kiadása hozta el, majd ezt követte 2020-ban a tizenkét novellát és kar-

colatot tartalmazó újabb kötet,⁷ a következő évben pedig a Dmitrijevvel folytatott levelezés kiadása, mindegyik Horváth Iván fordításában,⁸ bőséges jegyzetek, előszavak kíséretében. Ilyen módon megvan a lehetősége annak, hogy Karamzin most már ne csak az „egykönyvű”, ismeretlen írók közé tartozzék a magyar befogadók tudatában.

Karamzin földbirtokos nemesi családból származik, az apai ág tatár ősöktől ered, szülőföldje az Ural vidéke, kora ifjúsága Szimbirszk (ma Uljanovszk) városához kötődik. Részből itt, majd 1778-tól 1782-ig Moszkvában végezte tanulmányait, utána pedig ismét visszatért a Volgaparti városba. Szellemi fejlődésében fontos szerepet játszott a szabadkőművességgel való megismerkedése még Szimbirszkben, amely az újabb moszkvai tartózkodás, az egyetem filozófiai kurzusainak látogatása során a kor neves irodalmárai, Nyikolaj Novikov és Alekszej Kutuzov hatására egyre inkább elmélyült. Itt találkozott Jakob Lenz német költővel, Goethe és Schiller barátjával, és ez

5 TÉTÉNYI Mária: *Karamzin = Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Szerk. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 69–71.

6 DUKKON Ágnes: *Bevezető = KARAMZIN, Nyikolaj: Egy orosz utazó levelei*. Ford. HORVÁTH Iván, Bp., Ráció, 2016, 5–9.

7 KARAMZIN, Nyikolaj: *Elbeszélések – elmélkedések*. Ford. HORVÁTH Iván, Bp., Aposztróf, 2020

8 *A levélíró KARAMZIN. Irodalmi magánlevelek történelmi háttérrel*. Ford. HORVÁTH Iván, Bp., Kairosz, 2022

a kapcsolat szintén a szabadkőműves eszmék és társaságok felé irányította, de közben folytatta az orosz, illetve európai irodalom és filozófia tanulmányozását is. A latin és görög mellett írt, olvasott és beszélt német, francia, angol és olasz nyelven. A moszkvai szabadkőműves társaság belső problémáinak megismerése, a radikalizmustól való idegenkedése, a harmonikus felvilágosító munkában meglelt életcél hamarosan eltávolította a fiatal Karamzint Novikovék körétől és magától a szabadkőművességtől is. Ezt a szemléleti változást segítette nagy nyugat-európai utazása, amelyet 1789. május 18-án kezdett meg. Az eredetileg tervezett tengeri út helyett szárazföldön, a Szentpétervár, Narva, Derpt (ma: Tartu), Riga útvonalon előbb Poroszországba érkezett, Königsbergben meglátogatta Kantot, innen Szászország, Frankfurt am Main, Mannheim, Strasbourg, Svájc, Franciaország látnivalói felé vette az irányt, majd 1790 júniusában áthajózott Angliába, s szeptember elején tengeri úton indult vissza Oroszországba. A francia forradalom eseményeit közvetlen közlő szemlélhette 1790 tavaszán Párizsban, s a mindennapi életet át- meg átjáró politikai manipulációk, a mindent felforgató „forradalmi düh”, a „nép” mint hivatkozási alap bizonyos politikai csoportok érdekeinek érvényesítésében harmincöt év múlva, a dekabrista felkelés szemtanújaként éledezt újra emlékeiben.

Úti jegyzeteiből moszkvai letelepedése után Karamzin megalkotja az *Egy orosz utazó levelei* című művét, amelyet az 1791-ben alapított folyóiratában, a *Moszkovszkij Zsurnalban* közölt, majd később önálló kiadásban is közreadott. Ez a levélciklus kapcsolódik a kor európai hagyományaihoz, a szerző jól ismerte Laurence Sterne *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban* (1768) című útirajzát – és itt újabb egyezést találunk Kazinczyval, hiszen az ő fordításában jelent meg először magyarul az angol író műve.⁹ Karamzin azonban meg is haladta az elődök hagyományát, írói célja elsősorban arra irányult, hogy Nyugat-Európa kulturális értékeiről és társadalmáról átfogó képet adjon az orosz olvasóknak, de a tudósító jelleg szép-irodalmi köntöst kap, az úgynevezett objektív tényanyag – földrajzi, történelmi, irodalmi, pedagógiai, művészeti témák, az életmód bemutatása – a narrátor szubjektumán, „érzékenységen” átszűrve jut el az olvasóhoz. Az úti jegyzetek és a napló műfaji sajátosságait egyesítő alkotás egyúttal magában rejtja a „lélek biográfiáját”,¹⁰ s bár Karamzin tudatosan távolítja magától a leveleket író Utazó alakját, mégis érzékelhető az eleven, személyes jelenlét, saját

belső világa – ahogyan elmondja a látott, tapasztalt dolgokat.

Az 1790-es évek a költészet, fordítások, folyóirat-szerkesztés jegyében telnek, mindezekről részletesen a Dmitrijevhez írt levelek tudósítanak. 1787-től 1826-ig, Karamzin haláláig folytatódik a két költőbarát között az írásbeli dialógus. Nevezhetjük így, mert kevés kivételtől eltekintve úgy jönnek-mennek a rövid levelek Pétervár és Moszkva között, mint egy hosszú beszélgetés részletei, nem episztolaszerűek, hanem gyorsan papírra vetett feljegyzések aktuális családi és hivatalos dolgokról, a frissen olvasott művekről és éppen elkészült költeményeiről, a történetírói munka nehézségeiről, az 1812-es év eseményeiről. 1816-tól kezdve, amikor Karamzin családjával Pétervárra költözött történelemkönyvének kiadása végett, a cári családról és az udvari élet eseményeiről szóló közlemények is gyakorivá válnak. Levelei a cárt egyértelműen rokonszenvesnek mutatják, mert elsősorban az ember, és nem az uralkodó kerül előtérbe; a bizalmas közvetlenség azonban mindig nagyon tisztelettudó és az uralkodói tekintélyt szem előtt tartó módon fejeződik ki, amint az alábbi példák szemléltetik:

„Azon kívül, hogy utazgatok, ebédek és beszélgetek, semmit sem tudok mondani; a régi ismeretségekhez újakat teszek hozzá etc. Mindenki vagy csaknem mindenki kedves velem, még a külföldiek is: Lord Cathcart, de Maistre és a többiek. Nem győzök eleget utazni. Az Uralkodó megígérte, hogy a dolgozószobájában fogad, és megengedte, hogy részt vegyek a cárné bálján. Lelkem nyugodt, a testem pedig folyton mozgásban van. Öllelek.”¹¹ (1816. február 15.)

„Kétszer is ebédeltünk az Uralkodónál; tegnap harmadszor hívtak, de én sajnós a városban voltam, Katyerina Andrejevna pedig úgy döntött, hogy egyedül nem megy el a palotába. Nem győzzük eleget dicsérni a kegyes uralkodó és az egész cári család szívélyességét. Pavlovszkban úgy hetente kétszer, vasárnap és hétköznapokon is szoktunk lenni; vagyis ott ebédelünk. Engem is, a feleségemet is kényeztetnek. Egyszóval, itt a Carszkoje Szelo-i és pavlovszki házigazdáknál senki jobbat nem ismerek. Hálám rendszerint a szeretetben nyilvánul meg.”¹² (1816. augusztus 3.)

„Szívből örülök annak, hogy ilyen jól viszonyulsz jószágos Uralkodónkhoz. Az iránta táplált érzéseink hasonlóak. Azonkívül, hogy szívélyesen foglalkozik velem, rendelkezik valami különlegesen vonzó tulajdonsággal is; benne

⁹ KAZINCZY Ferenc Munkái, IV. köt. 1815. Újabb magyar kiadása: STERNE, Laurence: *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban*. Ford. KAZINCZY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1976

¹⁰ Borisz Jegorov és Jurij Lotman alkalmazta ezt a megjelölést az *Egy orosz utazó levelei* elbeszélés módjára, utóbbi külön monográfiában

elemezte a Szerző–Utazó–Elbeszélő hangjának váltakozását a műben: ЛОТМАН, Юрий: *Сотворение Карамзина*. Москва, Книга, 1987.

¹¹ *A levélíró KARAMZIN. i. m.* (2022), 183.

¹² Uo., 190.

inkább az embert látom, semmint a cárt; amikor pedig eszembe jut, hogy ő a cár, akkor még szívélyesebbnek látom. Adja Isten, hogy egész Oroszország, és az utókor is idővel megadja neki a teljes igazságosságot! Kívánom ezt, inkább az Oroszország iránti, semmint a Sándor iránti szeretetből.”¹³ (1821. szeptember 30.)

Folyamatosan olvasva jól érzékelhető a levelekben Karamzin szellemi, lelki habitusa, nagy műveltsége és bölcsesége, valamint kissé befelé forduló, melankóliára hajlamos természete,¹⁴ miközben a mindennapi élet nehézségeivel küszködik. Gyermekai születése, betegségeik, hármuk elvesztése, a lakásváltoztatások gondjairól szóló tudósítások váltakoznak az udvari bálók, a lovaglások, a cárral folytatott beszélgetések, a cárnék (Sándor felesége és anyja) társaságában töltött teázások, felolvasások említésével. Karamzin halála után Dmitrijev összegyűjtötte a hozzá írt leveleket három füzetbe, a negyedikbe pedig azokat sorolta be, amelyeket Karamzin feleségétől és lányaitól kapott. Ezek a füzetek képezték az alapját annak a jubileumi kiadásnak, amelyet két filológus, Jakov Grot és Pjotr Pekarszkij rendezett sajtó alá 1866-ban, az író születésének századik évfordulójára.¹⁵ A kötethez igen alapos jegyzetapparátus és egyéb dokumentumok tartoznak, ezek különösen értékes adalékok Karamzin biográfiájának tanulmányozásához, valamint a XIX. század elejének történelmi és életmódtörténeti kutatásaihoz. Sajnálatos módon Dmitrijev Karamzinhoz írt levelei nem maradtak fenn, így ebből a mintegy negyven éven át folytatott „dialógusból” csak az egyik szólam őrződött meg az utókorunk. Ám a másik hang egy másik, „monologikus” műfajban mégis megszólal: Dmitrijev ugyanis – jórészt Karamzin biztatására – megörökítette barátságuk történetét memoárjában (1825, *Vzgljad na moju zszny – Visszatekintés életemre*). Ez az emlékirat is csak 1866-ban látott először napvilágot, és a következő kiadása százhusz év múlva, 1986-ban jelent meg.

Életrajzát, irodalmi munkásságát röviden az alábbiak szerint jellemezhetjük: ugyanabból a birtokos nemesi közegeből származik, mint Karamzin, távoli rokonság és a közös szülőföld is összefüzi őket. Dmitrijev pályakezdése az 1770-es évek második felére tehető, szatirikus verseit Nyikolaj Novikov folyóiratában publikálja. A szentimentalizmus jegyében fogant lírai költeményeit 1783-tól Karamzin almanachjaiban, az *Aglajában* és az *Aonidákban* adja közre, de igazi költői tehetsége az állatmesékben mutatkozik meg, kortársai, sőt, az utókor is „az orosz La

Fontaine”-ként emlegeti. 1797-ben az Orosz Akadémia tagjává választják, az elkövetkező évtizedekben magas hivatali tisztségeket tölt be (senátor, igazságügy-miniszter), 1814-ben viszont megválnak hivatalától, Pétervárról Moszkvába költözik, s csak az irodalomnak szenteli idejét; kevés új művet ír, inkább a korábbi verseit csiszolgatja, rendezzi kötetbe, s az említett önéletírásán dolgozik. A cári családhoz és az udvarhoz Dmitrijevnek is hasonló kapcsolatai voltak, mint Karamzinnak, a kortárs szellemi élet neves alkotóit – írókat, költőket, művészeket – személyesen ismerte, köztük Gyerzsavint, Fonvizint, Zsukovszkijt, Puskind, hogy csak a legnagyobb neveket említsük. Levelezésükben figyelmet érdemelnek a hazai és a nemzetközi diplomáciai élet szereplőire, eseményeihez fűzött kommentárok, az „ifjú liberálisok”, mint Puskin és Pjotr Vjazemszkij herceg (Karamzin feleségének féltestvére) nézeteinek és cselekedeteinek bírálata. A külföldi diplomaták közül sokat és pozitív hangvétellel emlegetik Giovanni Capo d’Istrias grófot, aki az 1820-as évek elején kezdődött görög felkelés élére állt, és a megalakult köztársaság elnöke lett, de előtte hosszabb ideig orosz diplomáciai szolgálatban Pétervárott tartózkodott.

Karamzin munkásságának tudományos értékelése, tanulmányozása, hagyatékának rendszerezése a XIX. század közepétől kezdődött, de évtizedes kihagyásokkal – annak ellenére, hogy írói, költői, irodalomszervezői és történetírói tevékenysége ismert és megbecsült volt az utána következő nemzedékek körében. A XX. században, a szocialista korszakban meglehetősen szelektíven kezelték munkásságát: monarchista, konzervatív, vallásos meggyőződése, a „cári történetíró” cím, udvari kapcsolatai nem voltak beilleszthetők a kor ideológiájába, ezért az egész életműnek csak bizonyos részei – amelyek a felvilágosodás, a szentimentalizmus és a preromantika kánonjának megfeleltek – kerültek bele a tudományos diskurzusba. Összes műveinek tizennyolc kötetes kritikai kiadása csak a XX–XXI. század fordulóján készült el,¹⁶ ennek hatására élenkült fel a Karamzin-kutatás a 2000-es évek első évtizedeiben, ezúttal is elsősorban költészete, prózai művei, leginkább az *Egy orosz utazó levelei* és nagy történeti munkája került az érdeklődés középpontjába, levelezése továbbra is kevesebb figyelmet kapott. Ám a Dmitrijevhez szóló, háromszázötvenhat levelet tartalmazó korpuszban még sok érdekes anyagot találhat a kutató mind Karamzin személyiségére, munkásságára, mind a korabeli orosz történelem és kultúra szereplőire, ese-

¹³ Уо., 278–279.

¹⁴ Gyakran olvashatunk ilyen gondolatokat a levelekben: „Melankóliával együtt átadom magamat Isten akaratának. Moszkvában éltem, nem kell-e Péterváron meghalnom?” Уо., 190.

¹⁵ Письма Н. М. КАРАМЗИНА к И. И. ДМИТРИЕВУ. Издание II-го

Отделения Императорской Академии наук. Издали с примечаниями и указателем Я. ГРОТ и П. ПЕКАРСКИЙ. Санктпетербург, 1866

¹⁶ Н. М. КАРАМЗИН: *Полное собрание сочинений в 18-ти томах*. Москва, Терра, 1998–2008

ményeire vonatkozóan. Jurij Lotman is felhasználta ezt a levelezést az említett monográfiájához, számunkra pedig Jókai regényének történeti háttéréhez és egyes szereplőire kínál érdekes mozzanatokot.

I. Sándor cár, Puskin és a dekabristák – a történelem színpadán és az irodalmi fikció tükrében

Elemzésünk következő részében azt követjük nyomon, hogyan rajzolódik ki a cár arcképe Karamzin leveleiben a bő egy évtizedes személyes kapcsolat alapján, és ez a portré miként aránylik ahhoz a képhez, amely a XIX. századi európai emlékirati és útleírási hagyományban az orosz uralkodóról, s tágabb összefüggésekben az Orosz Birodalomról kialakult. Számunkra a téma érdekességét az a közelség adja, amely megfigyelhető a „karamzini Sándor” és Jókai regényalakja között. Mielőtt a levelezésből kibontakozó arcvonásokat részletesebben megismerlénk, célszerű áttekinteni Jókai orosz történelemre, kiváltképpen a XIX. század első harmadára, a *Szabadság a hó alatt* szüzséjét adó eseményekre és szereplőire vonatkozó forrásait. Fontosnak tartjuk ezeket az adatokat a szerző–hős viszony értékeléséhez is, mert így vetül fény arra, hogy a történelmi személy, az emlékiratok leírásai és Jókai ábrázolása közt milyen kapcsolatokat lehet felfedezni, illetve az írói fantázia mennyiben független ezektől a forrásoktól.

A Jókai-regények akadémiai kiadásának a 36. és 37. kötetét D. Zöldhelyi Zsuzsa rendezte sajtó alá,¹⁷ és a jegyzetapparátusban kimerítő alaposággal tárta föl a mű keletkezéstörténetét, a szerző forrásait, a regény hatását, külföldi fogadtatását, hazai interpretációit az 1960-as évekig. E munkával párhuzamosan még további publikációkban is foglalkozott Jókai orosz tárgyú elbeszéléseivel,¹⁸ valamint 1981-ben *A jövő század regényének* kritikai kiadása is Zöldhelyi Zsuzsa gondozásában látott napvilágot.¹⁹ Az ő kutatásaira támaszkodva foglaljuk össze röviden a tanulmányunk szempontjából releváns adatokat.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött Jókai-kézirathagyatékban az 1875–1876-os években keletkezett füzetek tartalmazzák azokat a jegyzeteket, amelyeket az író a *Szabadság a hó alatt* vázlataihoz készített, francia, illetve német történeti és belletrisztikai kiadványok alapján. Köztük szerepel id. Alexandre Dumas regénye, a *Mémoires d'un maître d'armes: ou dix-huit mois à St.-Petersbourg* (1840, *A vívó-mester*, 1863), amelynek

Aleksander Ludwik Molinari: I. Sándor cár portréja, 1813, Nemzeti Múzeum, Varsó © Wikimedia Commons

alapjául szolgált a dekabrista felkelésben részt vett s utána Szibériába száműzött katonatiszt, Ivan A. Annyenkov története, amelyet egy Moszkvában élő francia vívómester naplója őrzött meg – kisebb-nagyobb ténybeli pontatlanságokkal, tévedésekkel, amint ezt az orosz irodalomtörténészek kimutatták.²⁰ Mégis, Dumas regénye komoly hozzájárulás volt a dekabristák mozgalmának európai megismertetéséhez, és így került Jókai látókörébe is. Ezen kívül még öt publikációt nevezünk meg, amelyekből I. Sándorról és Oroszországról információkat meríthetett Jókai:

D. E. Lloyd: *Alexander der Erste, Kaiser von Russland, oder: Skizze seines Lebens und wichtigsten Begebenheiten seiner Regierung. Aus dem Englischen.* Stuttgart, 1826

Dupré de Saint-Maure: *Petersbourg, Moscou et les provinces ou observations sur les moeurs et les usages russes au commencement du XIX siècle I–II.* Paris, 1830

¹⁷ JÓKAI Mór: *Szabadság a hó alatt I–II. Jókai összes művei. Regények 36–37. köt.* Szerk. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1965

¹⁸ D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: *Néhány orosz-tárgyú Jókai-elbeszélés forrásáról = Filológiai Közöny*, 1965, 3 – 4 sz., 404–409.

¹⁹ JÓKAI Mór: *A jövő század regénye I–II. Jókai összes művei. Regények 18–19. köt.* Szerk. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1981

²⁰ С. Н. ДУРЫЛИН: Александр Дюма-отец и Россия = Литературное наследство [Русская культура и Франция. II] Том 31/32: Пригот. С. А. МАКАШИИ. М., Жур.-газ. объединение, 1937, 491–562.

Johann Heinrich Schnitzler: *Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre et Nicolas*. Paris, 1847

Magnus Jakob von Crusenstolpe: *Der Russische Hof von Peter I. bis auf Nicolaus I. Deutsche Original Ausgabe I–VI*. Hamburg, 1855–1860

William Hepworth Dixon: *La Russie libre*. Paris, 1873

E kiadványok szembetűnő közös vonása a pozitív Oroszország-kép, valamint I. Sándor alakjának szintén előnyös, sőt, idealizált bemutatása. Lloyd könyvében szerepel a cár utazása a Krímbe, betegsége és halála, amely mind Karamzinnál, mind Jókainál fontos szerepet kap. Dupré de Saint-Maure személyes tapasztalatokkal rendelkezik az orosz életről és kultúráról: Napóleon bukása után elhagyta hazáját, Oroszországba utazott, ahol hosszú éveket töltött, kiadott egy antológiát is orosz költők verseiből, valamint egy útleírást (*L'Hermit en Russie*), és ezekben a munkákban is előnyös kép rajzolódik ki Oroszországról. Johann Heinrich Schnitzler szintén rokonszenves megvilágításban mutatja be I. Sándort, de rámutat a „rossz szellem”, Arakcsjev miniszter hatásának végzetes következményeire a cár utolsó éveiben, és ezt Jókai is beépíti a regényébe. A német szerző a dekabristákról szintén megemlékezik, és eléggé differenciált képet fest róluk: elítéli a fanatikus vezetőket, Jakuskint, Kahovszkijt, de rokonszennvel emlegeti Besztuzsevet és a Muravjov-Aposztol fivéreket. Jókai követi Schnitzler felfogását, s Karamzinnál – aki ezeket a személyeket vagy családjukat közvetlenül ismerte – hasonló állásfoglalást találunk. Crusenstolpe és Dixon meglehetősen színes anyagot közöl Oroszország kultúrájáról, életéről, I. Sándorról és Konsztantyin nagyhercegről, amelynek hatása szintén tükröződik Jókai művében. Az író azonban nemcsak a pozitív értékítéletű forrásokat ismerte, hanem az Orosz Birodalmat igen kritikus szemmel bemutató írásokat is. Ide tartozik Frédéric Lacroix *Les mystères de la Russie* (Paris, 1845) című kiadványa, amely az ellenségessé váló orosz–francia politikai kapcsolatok hatására nagyon negatív képet rajzol Oroszországról, de megemlíthetjük az orosz viszonyokat szintén nem hízelgő módon láttató De Custine márki könyvét (*La Russie en 1839 par le marquis de Custine*, Bruxelles, 1843, I–IV).

A XIX. század bonyolult politikai, diplomáciai és hadi eseményei, a szövetségek és érdekellentétek váltakozása a meghatározó európai nagyhatalmak álláspontjaiban (angol–francia–porosz–orosz hatalmi aspirációk, az Oszmán Birodalom, a Habsburg Monarchia, a távol-keleti helyzetkedések, az időről időre kirobbanó kisebb-nagyobb forradalmak, felkelések és függetlenségi harcok „kezelése”) a kultúra területén is nyomot hagynak. Az európai sajtóban és közvéleményben megjelenő oroszellenes vagy oroszbarát hangok, továbbá a negatív sztereotípiák mindig a politika alakulásának függvényében erősödnek föl vagy váltanak hangsúlyt. Éppen ezért érdekes megfigyelni azt, miként igazodik el, s miként tudja kialakítani saját koncepcióját az ellentmondásos, néha nehezen átlátható és még nehezebben ellenőrizhető információk sűrűjében egy olyan szerző – esetünkben Jókai –, aki művének tárgyát ebből a közezből veszi. G. Geraszimova az Ungvári Egyetem tudományos folyóiratában Jókai műveinek ukrán vonatkozásait tárgyalva kiemeli az író történelmi éleslátását, az úgynevezett ukrán problémák (nemzeti függetlenségi törekvések) árnyalt, elfogulatlan megítélését.²¹ Az oroszokkal kapcsolatban is érvényesül az éleslátása annyiban, hogy az éppen aktuális, felülről is szított ellen-szenvektől függetlenül külön tudta választani az orosz abszolutizmus, valamint a kultúra és az orosz nemzet általános megítélését, nem osztozott a gyűlölködő hangulat és differenciálatlan elutasítás magatartásában. 1867-ben a következőket írja:

„...azért, hogy az orosz diplomáciát Magyarországra nézve veszélyesnek tartjuk: az orosz nemzet ellen gyűlöletet hirdetni nem találjuk szükségesnek. Nemzeteknek nemzeteket gyűlölni nem szabad. Nemzetek gyűlölete egymás irányában nem is természetes. Önző kormányok szítják csupán a gyűlöletet, hogy azzal harcosaikat meg-
részegecsék, mikor egymás országainak leigázására vezetik; de maguk a népek mindennapi érintkezésükben, ott, hol a civilizáció felvilágosítja őket, nem gyűlölhetik egymást.”²²

Érdemes idekapcsolni Arany János véleményét a *Kossorú* 1863/II. számából, amely szintén a kultúra és a politika különválasztására figyelmeztet: „Mi nem gondoljuk, hogy Puskint egy olvasója is felelőssé tenné a mai orosz politikáért.”²³

²¹ Г. П. ГЕРАСИМОВА: *Мор Йокאי и Украина = Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*, вип. 1 (32), 2014, 156.

²² JÓKAI Mór: *Kivel szövetkezzünk? = A Hon*, 1867. szeptember 4. (202. sz.), 1.

²³ Idézi D. ZÖLDHELYI Zsuzsa = *Jókai összes művei*, 36. köt. i. m. (1965), 236.

A tanulmány második részét a *Magyar Művészet* következő számában közöljük.